

СУЧАСНЕ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО (ПРОБЛЕМИ ТА АКСІОМИ)

Білецький Андрій Олександрович
д-р філол. наук, проф.

У зв'язку з бурхливим розвитком різних напрямів описового мовознавства – структурально-функціональної лінгвістики, теорії автоматичного перекладу, теорій інформаційних мов, лінгвостатистики, генеративної граматики, трансформаційної граматики тощо – створюється думка, нібито порівняльно-історичне мовознавство вичерпало свої можливості і є "пройденим етапом" у розвитку сучасного теоретичного мовознавства. Ця думка може бути виправданою лише в тому розумінні, що в XIX ст., коли власне й виникла компаративістика на основі зіставлення окремих індоєвропейських мов, у цій галузі було зроблено значно більше відкриттів, ніж у XX ст. Треба, однак, не забувати, що майже кожна наука розвивається нерівномірно, і періоди бурхливого нагромадження нових фактів і блискучих узагальнень чергуються з періодами тривалого і непомітного для широкої громадськості копіткого опрацювання матеріалу. Такі періоди часто характеризуються серіями цікавих досліджень із далекосяжними висновками, що, нагромаджуючись, створюють умови для дальших періодів бурхливого розвитку. Значними досягненнями в галузі порівняльно-історичного мовознавства, зокрема в галузі дослідження окремих груп індоєвропейських мов, а також тюркських, фінно-угорських, монгольських, тунгусо-маньчжурських та інших мов, характеризуються особливо радянське мовознавство¹, хоч розвиток компаративістики в нашій країні був певною мірою загальмований у зв'язку з великим поширенням т. зв. яфетичної теорії і нового вчення про мову М. Я. Марра.

У передвоєнний період у нас не було створено великих компаративних праць, як, наприклад, порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов² або етимологічного словника цих мов чи навіть етимологічних словників окремих мов.

Незважаючи на всі зміни та нові теорії, порівняльно-історична програма, яка склалася ще в минулому сторіччі на основі вивчення відомих на той час індоєвропейських мов, не втратила свого значення і в наш час. Можна сказати, що колишні теорії компаративістики стали тепер аксіомами для подальших досліджень, зокрема в галузі індоєвропейських мов. Викладаємо далі ці, на нашу думку, аксіоматичні тези.

1. Відомі нам індоєвропейські мови – це спадкові (просторові) і темпоральні (часові) варіанти тільки через них нам відомої доісторичної (дописемної) індоєвропейської прамови, яка в своєму поширенні виявляла територіальні особливості або діалектну диференціацію; стосунки латинської мови з романськими мовами лише з певними застереженнями можна порівняти з відношеннями індоєвропейської прамови з писемно зафіксованими історичними індоєвропейськими мовами, бо латинська мова в своїх досить докладних текстах виступає вже як уніфікована і нормалізована

¹ Див.: "Советское языкознание за 50 лет", М., 1967 (варто звернути увагу хоча б на перелік мов і мовних груп); "Мовознавство на Україні за п'ятдесят років", К., 1967, стор. 247-366.

² Єдиним винятком є перекладена з французької мови книга А. Мейє "Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков" (М. – Л., 1938) із статтею проф. М. В. Сергієвського та з докладною бібліографією. Однак, коли її було опубліковано у нас, вона вже не відбивала тогочасного стану компаративних досліджень та їх позитивних наслідків.

мова високорозвиненого класового суспільства, а індоєвропейська прामова була мовою примітивнішого суспільства, в якому ще не існувало писемності, але вже могло бути усне койне (релігійне та артистичне, за термінологією Т. Мілевського)³.

2. Індоєвропейська прामова – це не тільки сукупність відповідностей фактів (у розумінні явищ фонології, просодії, морфології, лексики, синтаксису) відомих нам давніх і нових індоєвропейських мов, але й мова, що справді існувала в передісторичну епоху і зумовила спорідненість писемно зафіксованих індоєвропейських мов. Наш термін "прамова", що ґрунтується на російському "праязык", польському *prajęzyk*, німецькому *Ursprache* і означає власне "первісна мова", не потребує заміни його поширеним у нас після 1950 р. терміном "мова-основа" (пор. німецьке *Grundsprache*) і ще більш описовим "спільноіндоєвропейський мовний стан"⁴.

3. Всі сучасні індоєвропейські мови виникли шляхом дивергентного розвитку, що веде від первісної єдності до наступної різноманітності мов. Графічно цей розвиток можна передати в такий спосіб:

ПРАМОВА:	A															
МОВНІ НАДГРУПИ:	B ₁				B ₂				(A>B ₁ , B ₂ ...)							
МОВНІ ГРУПИ:	C ₁		C ₂		C ₃		C ₄		(B ₁ >C ₁ , C ₂)...							
МОВНІ ПІДГРУПИ:	D ₁	D ₂	D ₃	D ₄	D ₅	D ₆	D ₇	D ₈	(C ₁ >D ₁ , D ₂)...							
ОКРЕМІ СУЧАСНІ МОВИ	E ₁	E ₂	E ₃	E ₄ E ₅	E ₆	E ₇	E ₈	E ₉	E ₁₀	E ₁₁	E ₁₂	E ₁₃	E ₁₄	E ₁₅	E ₁₆	(D ₁ >E ₁ , E ₂)...

При цьому, звичайно, не виключається і взаємодія мов у межах надгруп, груп, підгруп, окремих мов, територіальних діалектів та інших різновидів окремих мов з усіма можливими наслідками цієї взаємодії, а також сторонні впливи з боку мов, не споріднених із даною генетичною єдністю. Наслідки взаємодії мов залежно від ступеня спорідненості (коефіцієнта асоціацій) і мовного типу (суми типологічних індексів) можуть бути досить різноманітні: тут слід розрізняти однобічну дію (A>B, тобто мова A впливає на мову B) і взаємодію (A>B, B>A або A> < B), при яких варто зважати на спрямованість дії, на той чи інший складник мовної системи, на діакритичну підсистему, або катасистему (DC), на семантичну (SM) чи на синтаксичну (ST). Отже, при однобічній дії (A>B) теоретично можуть існувати такі ступені впливу:

- 1) A>B (DC),
- 2) A>B (SM),
- 3) A>B (ST),
- 4) A>B (DC+SM),
- 5) A>B (DC +ST),
- 6) A>B (SM+ST),
- 7) A>B (DC+SM+ST);

при взаємодії можливі схеми:

- 1) A (DC) > < B (DC),
- 2) A (SM) > < B (SM),

³ Див.: T a d e u s z M i l e w s k i, O językach literackich starożytnej Grecji, "Grecja współczesna i starożytna", Kraków, 1960, стор. 89.

⁴ Див.: И. М. Т р о н с к и й, Общеиндоевропейское языковое состояние, Л., 1967.

- 3) $A (ST) > < B (ST)$,
- 4) $A (DC + SM) > < B (DC + SM)$,
- 5) $A (DC + ST) > < B (DC + ST)$,
- 6) $A (SM + ST) > < B (SM + ST)$,
- 7) $A (DC + SM + ST) > < B (DC + SM + ST)$.

Випадок 7 характеризує таку взаємодію, яка називається креольською, або гібридною, мовою; звичайно, ми торкаємося тут названої проблеми лише побіжно.

4. Процес дивергентного розвитку, що почався ще в прамові чи в доісторичному стані індоєвропейських мов, продовжується згодом в окремих мовах, які ретроспективно можуть називатися надгрупами (наприклад, гіпотетична італо-кельтська), групами (наприклад, романська), підгрупами (наприклад, іберійська, або іберо-романська) і окремими мовами (наприклад, іспанська, або кастильська), що охоплюють такі різновиди, як територіальні діалекти (наприклад, астурійський, леона-арагонський, кастильський, андалузький)⁵. Цей процес в історичну епоху пов'язаний із формуванням етнічних величин (племен, союзів племен, народностей, народів, націй).

5. Протилежний до дивергенції процес конвергентного розвитку виявляється саме у взаємодії мов (№ 3), але його наслідки можна простежити лише в тому разі, коли відомі мови (переважно дві), через взаємодію яких склалася нова якість, тобто нова мова, що поєднала в собі складники мов, що вступають у контакти. Прикладом такої мови може бути піджін-інгліш, тепер державна мова Республіки Папуа на Новій Гвінеї; т. зв. мовні союзи, або мовні ліги, є наслідками часткової взаємодії, тобто без креолізації, або гібридизації, як, наприклад, сучасні балканські мови – албанська, новогрецька, румунська, болгарська⁶.

Саме переважання дивергенції над конвергенцією уможливлює порівняльно – історичне, або компаративне, дослідження споріднених мов. Конвергенція мов аналогічна за своїми наслідками т. зв. мовній індукції, що виявляється в морфології як граматична аналогія, а в лексиці – як лексична контамінація, у фразеології – як фразеологічна контамінація.

6. Первісно всі споріднені мови, як просторово-часові варіанти прамови, характеризуються однаковим мовним типом, але з розвитком мов їх тип може зазнавати більших або менших змін. Так, в історії індоєвропейських мов спостерігається перехід від синтетичної будови до аналітичної, хоч критерії синтетизму та аналітизму не можна з певністю встановити для всіх мов з огляду на відносність морфологічного членування (сегментації) текстів. Наприклад, французьке *j'écrit* порівняно з латинським *scribo* можна оцінювати і як аналітичну, і як синтетичну дієслівну форму, але французьке *j'ai écrit* порівняно з латинським *scripsi* треба оцінювати лише як аналітичну форму, бо між *j'ai* і *écrit* можливий ще якийсь елемент, наприклад, *j'ai déjà écrit* = *iam scripsi*⁷. Проте перехід від синтетизму до аналітизму в деяких склад-

⁵ Див.: Э. Бу р с ь е, Основы романского языкознания, М., 1952, стор. 337.

⁶ Див.: К. Г. С а н ф е л д, Linguistique balcanique. Problèmes et résultats, Paris, 1930.

⁷ Див.: Ш. Б а л л и, Общая лингвистика и проблемы французского языка, М., 1955; "Основы общего языкознания", ч. II, стор. 158–209.

никах мовної системи ще не можна зіставити з переходом від ізоляції до аглютинації чи від аглютинації до флексії з альтернацією. Здебільшого споріднені мови, хоч і можуть змінюватися з часом щодо свого граматичного типу і лексичного складу, але зберігають якусь кількість первісних, тобто успадкованих, граматичних фактів та елементів лексики. Якщо були спроби встановити темпи змін у лексичному складі споріднених мов (т. зв. лексико-статистика, або глоттохронологія)⁸, то, як відомо, ніхто ще не спробував застосувати аналогічний прийом щодо змін граматичної будови.

7. Реконструкція мовних явищ є завершенням порівняльно-історичної, або компаративної програми, що тепер складається з семи найважливіших процедур, а саме: а) сполучення зіставлення мов (паралельного вивчення, конфронтації) з історичним їх вивченням; б) вивчення стратифікації мовного матеріалу з вибіркоким підходом до нього (поділ фактів на важливі та неважливі для реконструкції, визначення відносних архаїзмів і неологізмів); в) структуралістичний підхід до мовного матеріалу (факти вивчаються не ізольовано один від одного, а як пов'язані між собою в певній системі); г) фіксація відповідностей в усіх підсистемах конфронтованих мовних систем (фонематичних, морфологічних, лексичних відповідностей тощо); д) широке застосування відносної (релятивної) хронології фактів, або топологічного датування ("факт А мусив передувати факту В, а факт С – йти за фактом В" тощо), оскільки в компаративних дослідженнях найчастіше доводиться мати справу з абсолютно, тобто в розумінні хронологічного датування, не датованими фактами⁹; е) встановлення (за допомогою всіх перелічених процедур) спорідненості конфронтованих мов, їх спільного походження та генетичних зв'язків, інакше кажучи, того факту, що конфронтвані мови є темпоральними і спціальними варіантами однієї первісної мови; є) реконструкції, якими заповнюються прогалини документованої текстами історії мов, і насамперед їх передісторії.

8. Реконструкції, що ґрунтуються на спорідненості досліджуваних мов, у всіх часових та просторових різновидах, мають на меті не тільки можливе до певної міри відновлення доісторичної прамови, але й відновлення найдавнішого (тобто також доісторичного) стану окремих мов – відповідно прамов кожної групи та підгрупи споріднених мов і гіпотетичне заповнення відновлюваними фактами лакун в історії кожної окремої мови. Звичайно, не слід забувати, що кожна реконструкція є гіпотезою доти, поки не виявляється її документальне (текстове, писемне) підтвердження. В історії індоєвропейської компаративістики відомий такий факт, як апріорне встановлення "сонантних коефіцієнтів", і дальша апостеріорна констатація наявності їхньої графічної фіксації в текстах однієї з анатолійських мов богазкейського архіву¹⁰. Дві епохальні праці з індоєвропейського порівняль-

⁸ Див.: "Метод глоттохронології", у зб.: "Новое в лингвистике", вып. V, М., 1960, стр. 9–110; Winfred P. Lehmann, *Historical Linguistics, An Introduction*, New York, 1966; "Study of Loss in Language"; "Lexicostatistics", стр. 107–114.

⁹ Див.: Winfred P. Lehmann, *Historical Linguistics, An Introduction*, стр. 83–97.

¹⁰ Див.: Winfred P. Lehmann, *Proto-Indo-European Phonology*, Austin, 1955; "Evidence for Laryngeals edited by Werner Winter", London – The Hague – Paris, 1965.

но-історичного мовознавства¹¹ показали, що реконструкції на основі компаративної програми досліджень матеріалу споріднених мов роблять можливим не лише сумарний огляд фактів, які належать до передісторії індоєвропейських мов, але й їх топологічне датування.

9. Кожне хронологічне датування (абсолютна хронологія) залежить від відомих нам "тут і тепер" фактів. Коли стають відомими нові факти, датування може змінитися і через це компаративісти ґрунтують свої висновки переважно на топологічному датуванні. Але воно значною мірою залежить від ерудиції та інтуїції дослідників, які іноді виявляються не досить надійними. Можна згадати класичний приклад із реконструкцією первісного вокалізму індоєвропейських мов, коли найархаїчнішим був визнаний вокалізм давньоіндійської мови на основі теорії "нарощування вокальної якості".

На підставі цього за часів А. Шлейхера ("Compendium der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen", 1861–1862) було накреслено схему індоєвропейського вокалізму, в якій голосні [e] і [o] вважаються вторинними варіантами основного голосного [a]; в ході дальших досліджень було доведено, що [a] індоіранської надгрупи є вторинним порівняно до трьох якостей первісного голосного: [e], [a], [o]¹².

10. Встановлення подібності окремих елементів підсистем (основні катасистеми: діакритична, семантична, синтаксичні 1, 2, 3) двох або кількох мов не може бути доказом генетичної близькості, якщо не простежуються становлення і поетапний розвиток цих елементів. Так, наприклад, синхронічна схожість окремих лексичних елементів (семантем) різних мов не є доказом їх генетичних зв'язків: пор. румунське *sat* "село" і японське [sato] "те саме", фінське *raimen* "пастух" і давньогрецьке [poimēn], малгаське *vorona* [vuruna] "птах" і українське *ворона*, самоанське *aeto* "орел" і грецьке [aetos] "те саме", кіунгуджа (суахілі) *yai* "яйце" і українське *яйце*. Те, що схожість тут синхронічна і руйнується в діахронії, можна побачити з першого наведеного прикладу: румунське *sat* (*satul*) походить від латинського *fossatum*, тобто *castrum fossatum* "табір, обведений ровом" (*fossa*). Це стосується і третього прикладу: українське *ворона* походить від праслов'янського **vorpa*, пор. старослов'янське *врана* і литовське *varpa*, малгаське *vorona* споріднене з індонезійським *burung* "птах". Звичайно, подібності, навіть лише синхронічні, не в лексиці, а в граматиці (зокрема, в морфологічній парасистемі, в парадигмах іменників, прикметників, займенників, дієслів тощо) змушують дослідників поставитися до них уважніше, ніж до лексичних схожостей, і зобов'язують їх до позитивних висновків щодо наявності генетичних зв'язків. Якщо взяти будь-які дієслівні парадигми, скажімо, грецької та арабської мов, наприклад відповідно *затемнювати* і *мовчати*, ми не

¹¹ Див.: J. Kurilowicz, *Etudes indoeuropéennes*, Kraków, 1935; E. Benveniste, *Origines de la formation des noms en indoeuropéen*, Paris, 1935 (Э. Бенвенист, *Индоевропейское именное словообразование*, М., 1955); пор. також: Н.Д. Андреев, *Периодизация истории индоевропейского праязыка*, ВЯ, 1957, 2, стор. 3–18; Jerzy Kurilowicz, *The Inflectional Categories of Indo-European*, Heidelberg, 1964; "Directions for Historical Linguistics, A Symposium edited by W.P. Lehmann and Yakov Malkiel, Austin and London, 1968.

¹² Див.: F. Bechtel, *Die Hauptprobleme der indogermanischen Lautlehre seit Schleicher*, Göttingen, 1892.

спроможемося реконструювати якусь гіпотетичну первісну парадигму, що доводила б їх хоча б найвіддаленішу спорідненість.

1. [skotizō]	1. m. f. [ʼaskutu]
2. [skotizeis]	2. m. [taskutu]
3. [skotizei]	3. m. [yaskutu]
4. [skotizomen]	4. m. f. [naskutu]
5. [skotizete]	5. m. [taskutûna]
6. [skotizusi]	6. m. [yaskutûna]

Проте і деяка часткова схожість окремих елементів зіставляваних парадигм, наприклад латинського і фінського *знати*, не дає надійних підстав для реконструкції.

У латинській мові

1. scio	4. scimus
2. scis	5. scitis
3. scit	6. sciunt

У фінській мові

1. tiedän	4. tiedämme
2. tiedät	5. tiedätte
3. tietää	6. tietävät

Однак представників т. зв. ностратичної, або корейської, теорії, що націлена на встановлення генетичних зв'язків між індоєвропейськими, уральськими, алтайськими, картвельськими (чи взагалі іберо-кавказькими), семіто-хамітськими і деякими іншими мовами Європи, Азії та Африки, задовольняє навіть найприблизніша подібність формальної (фонематичної) та семантичної сторони конфрентованих мов¹³.

11. Окрема реконструкція в межах якоїсь підсистеми має значення гіпотези нижчого порядку порівняно із взаємопов'язаними реконструкціями, що ґрунтуються на цілій системі відповідностей і мають значення гіпотез вищого порядку, як це виявляється в реконструкціях фонематичної і морфологічної парасистем індоєвропейської прамови. Проте не слід забувати, що ступінь імовірності реконструкцій поступово зменшується від нижчих до вищих класів генетичної класифікації досліджуваних мов: він більший для окремої мови ($P = 6/7$)¹⁴, менший для мовної підгрупи ($P = 5/7$), ще менший для мовної групи ($P = 4/7$), значно менший для мовної надгрупи ($P = 3/7$) і мовної родини ($P = 2/7$), нарешті, найменший для мовної надродини, чи мовної формації ($P = 1/7 - 0/7$). Щоправда, тут багато залежить від мовного типу і якості мовного матеріалу.

¹³ Див.: "Наука и человечество 1971–1972. Доступно и точно о главном в мировой науке". Международнй ежегодник, стор. 106–119.

¹⁴ Дріб імовірності (P – probabilitas) – тут, звичайно, лише для наочності без абсолютного значення.

12. Можна гадати, що розвиток мов, які виникли шляхом дивергенції з однієї первісної мови, був не прямолінійним, а різноманітним в окремих складових частинах споріднених мов. Якщо взяти, наприклад, латинську мову епохи ранньої римської імперії та її спадкоємицю – сучасну італійську мову, то в фонематичній парасистемі останньої спостерігаємо певне спрощення після зникнення протиставлення коротких і довгих голосних, а в морфології констатуємо спрощення лише в тому разі, коли перехід від синтетичних парадигм у відміні іменників і в деяких частинах дієвідміни (зокрема, аналітичні плюсквамперфект, другий майбутній час активу і всі форми пасиву) вважати за зворотну прямолінійну еволюцію – від складного до простого. Однак питання, яка з дієслівних парадигм – санскритська чи хеттська – ближча до первісної, залишається відкритим¹⁵.

13. Для визначення спорідненості двох чи кількох конфрентованих мов важливим є дуже елементарне правило, яке можна назвати правилом ретроспективної конвергенції, чи, навпаки, правилом проспективної дивергенції: дві (або кілька) мови є генетично пов'язаними між собою, якщо в ретроспекції (тобто заглиблюючись у минуле) вони в кожній фазі інволюції (віддаляючись від даної фази до попередніх) виявляють більшу подібність у всіх своїх складниках (від катасистем до парадигм як найменших величин системного характеру). Додаткове до цього правило кореляції менших систем (катасистем, парасистем, парадигм як складників більшої системи, чи анасистем, тобто кожної мови) можна формулювати так: якщо спостерігається схожість однієї з менших систем (щодо її структури та елементів) даної мови з відповідною меншою системою іншої мови, то треба шукати схожості і в інших системах конфрентованих мов. Наприклад, існує схожість (у синхронії досить далека) між латинською та ісландською дієслівними парадигмами *купувати* і *вчитися* (первісне значення для обох варіантів "мати, брати").

У латинській мові:

1. emo	4. emimus
2. emis	5. emitis
3. emit	6. emunt

В ісландській мові:

1. (ég) nem	4. (við) nemum
2. (þú) nemur	5. (þið) nemið
3. (hann) nemur	6. (þeir) nema

Ця схожість означає, що між іменниковими парадигмами теж повинні бути відповідності. Як приклад можна навести латинське *canis* "собака" та ісландське *hundur* "те саме"¹⁶.

У латинській мові:

- N. *canis*
G. *canis*
D. *cani*
Acc. *canem*

В ісландській мові:

- N. *hundur*
G. *hunds*
D. *hundi*
Acc. *hund*

¹⁵ И. М. Тронский, зазнач. праця; "К вопросу о категориях индоевропейской глагольной флексии", стор. 82–101.

¹⁶ Первісна індоєвропейська лексема – санскр. [śvâ], вірм. [šun], гр. [kyōn], ірл. [cū], авест. [spā] тощо – не збереглася у слов'янських мовах.

14. Найуразливішими місцями всіх реконструкцій сучасної компаративістики залишаються семантичні та синтаксичні реконструкції.

А. Для семантичних реконструкцій як лексичних елементів (інформальної, або лексичної семантики), так і граматичних форм (конструктивної семантики) дослідники не мають інших можливостей крім використання спостережень над сучасними мовами та їхньою документованою історією, тобто використання синхронного та діахронного матеріалу. Це означає, що, по суті, єдиним прийомом дослідження виявляється проекція відомих семантичних фактів і явищ у доісторію споріднених мов без огляду на хронологічну глибину відновлюваного матеріалу. Поки що одним з виходів із цього становища можна вбачати застосований деякими радянськими сходознавцями т. зв. метод ізосемантичних рядів С. С. Майзеля¹⁷, суть якого полягає у встановленні типових семантичних зв'язків лексем у різних мовах. Так, наприклад, цілком природним нам здається семантичний зв'язок між дієсловом *літати*, *летіти* та іменником *птах*, польським *ptak*, російським *птица* тощо; ми констатуємо його в давньогрецьких [*petesthai*, *eptēn*] і [*ptēnon*], в арабських [*yaTīru*, *Tāra*] "летить, летів" і [*Tayr(un)*, *Tuyūr(un)*] або [*aTyâr(un)*] "птах, птахи або птаство", у фінських *lentää* і *lintu*, але в угорських *repülni*, *szállni* "літати" і *madár* "птах", як і в лексичі багатьох інших мов, цього гаданого зв'язку не знаходимо; нема його і в сучасній українській мові, проте на основі грецьких [*petesthai*] і [*ptēnon*] можна встановити для індоєвропейських мов первісну наявність такого зв'язку, який розкриває "внутрішню форму", або первісну інформу нашого слова птах = "той що літає". Не слід забувати, що лексика кожної мови дуже різноманітна й багата на синоніми. Якщо, наприклад, ми констатуємо відсутність формального зв'язку між латинським дієсловом *volare* "літати, летіти" та іменником *avis* "птах", то цей зв'язок все ж таки виявлявся внаслідок еліпсу (омісії) іменника в двочлені *avis volucris*, з якого через субстантивацію прикметника *volucris* (також *volucer*, *volucres*) у значенні *avis*. Отже, ізосемантичні ряди – це лише один з можливих прийомів, а тому цілком слушним є зауваження В. П. Стариніна в уже згаданій статті (стор. 354): "Він може подати особливо велику допомогу в етимологічних дослідженнях, але повинен поєднуватися з усіма іншими прийомами лінгвістичних досліджень".

Б. Для синтаксичних реконструкцій (незалежно від того, чи йдеться про многочлени – фразеологізми, словосполучення, зрощення, єдності тощо, чи про сполучення і розташування компонентів речення, чи про сполучення речень) до цього часу, – обмежимося тут лише мовами індоєвропейської родини, – у нас не було надійних критеріїв крім вивчення писемних текстів давніх мов – санскриту, авестійської, давньогрецької, латинської, готської, староірландської, старослов'янської і (зважаючи на її архаїчний характер) литовської. В кінці XIX – на початку XX ст. стали відомими тексти ще двох груп цієї мовної родини – тохарської та анатолійської (хетто-

¹⁷ Див. В. П. Старинин, Изосемантические ряды, у зб.: "Проблемы семантики", М., 1974, стор. 349–354, його ж, К вопросу о семантическом аспекте сравнительно-исторического метода, "Советское востоковедение", 1955, 4; Н. А. Сыромятников, Семантические компоненты родственных корней в японском языке, там же, стор. 355–364; ідея такого роду семасіологічних досліджень була висловлена нами у статті "О задачах дальнейшего сравнительно-исторического изучения языков", ВЯ, 1955, 2.

лувійської з двома підгрупами: а) хетто-лідійською та б) лувійсько-лікійською), але щодо реконструкції найдавніших синтаксичних схем нововідкриті мови дали порівняно небагато, хоч, звичайно, дальше тлумачення їх текстів ще може пролити світло на передісторію індоєвропейських мов¹⁸.

Спостереження над текстами давніх індоєвропейських мов, у тому числі анатолійських, показують, що крім займенників у їх синтаксичних схемах велику роль відігравали наголошені і ненаголошені частки типу давньогрецьких енклітик і проклітик. Первинність сурядності порівняно з підрядністю, звичайно, не підлягає сумніву. Добре відоме з текстів давніх мов широке використання дієприкметників (*participia*) та інфінітивів (дієприкметникові та інфінітивні звороти, що перекладаються на сучасні мови здебільшого підрядними реченнями) є риса високорозвиненої літературної мови; витіснення їх у сучасних мовах аналітичними конструкціями – аналогічне переходу від синтезу до аналізу в морфології.

15. Судячи з деяких пережитків (складені слова, форми кличного відмінка однини, форми наказового способу 2-ї особи однини, незмінні частини мови тощо), розвиток індоєвропейських мов у передісторичну епоху або, точніше, на перших стадіях розвитку індоєвропейської прамови відбувався у напрямі від дофлексивного стану (подібного до стану мов з ізоляцією семантем) до власне флексивного стану з альтернацією фонем, або з т. зв. морфонемами і фузією морфем¹⁹.

Звичайно, сучасна компаративістика дуже далека від примітивно-еволюціоністської схеми А. Шлейхера (від ізоляції через аглютинацію до флексії з альтернацією і фузією морфем, або від китайсько-тібетського типу через урало-алтайський тип до семіто-хамітського і індоєвропейського типів), бо і сама мовна типологія від первісної емпіричної основи через сепірівську концептуально-реляційну класифікацію перейшла до структуралістичної характеристики мовних типів²⁰. Проте, коли взагалі варто будувати гіпотези на дуже непевному фундаменті, то за браком інших імовірних гіпотез доведеться визнати, що гадану дофлексивну стадію розвитку індоєвропейська прамова мала пройти на світанку свого існування, тоді як стадія, що безпосередньо передувала виникненню окремих мов, виявляла вже якийсь хоча б примітивний флексивний тип. Залишається без певної відповіді пов'язана з цією інша проблема: Чи вважати відкрити Б. Грозним хеттійську мову хетто-лідійської підгрупи хетто-лувійських мов такою, що загубила первісне багатство флексивних форм? Чи, навпаки, вона залишилася на стадії слабого розвитку цих форм і може бути зразком архаїчного типу індоєвропейських мов?²¹

16. Не з'ясованою також за браком цілком надійного матеріалу доводиться визнати і проблему іномовного субстрату індоєвропейських мов на стадії передісто-

¹⁸ Див.: Вяч. Вс. Иванов, *Общоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы*, М., 1965; "Реконструкция синтаксических структур", стор. 185–290; пор.: А. Мейе, *заснач. праця*, стор. 359–380.

¹⁹ Термін Е. Сепіра (1884–1939) в його книзі "Language. An Introduction to the Study of Speech", New York, 1921 (Едуард Сепир, *Язык. Введение в изучение речи*, М.–Л., 1934).

²⁰ Б. А. Успенский, *Структурная типология языков*, М., 1965.

²¹ Див.: И. М. Тронский, *заснач. праця*, стор. 86.

ричного розвитку. Спроба Й. Шмідта²² виявити вплив аккадської мови в індоєвропейських числівниках залишилася майже поодиноким в розв'язанні цієї проблеми, хоч можливість шумеро-аккадійсько-індоєвропейських контактів на рубежах т. зв. родючого півмісяця на Близькому Сході здається цілком імовірною. Оригінальна гіпотеза М. С. Трубецького про виникнення індоєвропейської прамови через контактування семіто-хамітських, іберо-кавказьких і фінно-угорських мов²³ може тлумачитися як ще одна спроба виявити мовні субстрати цієї прамови. Звичайно, тут не йдеться про історичні адстрати, точніше, впливи неіндоєвропейських мов на окремі індоєвропейські мови. Гіпотеза давнього середземноморського субстрату грецької та італійської мовних груп (наприклад, П. Кречмера) втратила свою вагу після епохального дешифрування текстів крито-мікенського лінійного письма класу В М. Вентрісом (1922–1956) і Дж. Чедвіком на початку 50-х років²⁴. Проте у деяких дослідників, що вперто працюють над дешифруванням критського лінійного письма класу А, а також у тих, хто схильний розглядати етруску мову як гібридну з індоєвропейськими та неіндоєвропейськими компонентами²⁵, залишається ще надія на доіндоєвропейський субстрат у Середземноморському басейні. Можливо, цей субстрат можна знайти в лаконічних і нечисленних етеокіпрських написах²⁶.

17. Після історико-географічного відокремлення первісних діалектів індоєвропейської прамови і дальшого дивергентного розвитку цих діалектів (як вторинних прамо́в можливих надгруп, третинних прамо́в окремих груп, таких, як праслов'янська, нарешті, четвертинних прамо́в окремих підгруп, як, наприклад, спільна східнослов'янська) найвидатнішими подіями передісторії до власне історії (писемної епохи) було виникнення дописемних культових і поетичних (артистичних) різновидів окремих мов та винахід або запозичення у більшості випадків письма з пристосуванням до фонологічних особливостей даної мови. До останнього часу в порівняльно-історичних дослідженнях не підкреслювалася необхідність зважати на можливі відмінності процесів розвитку мов у дописемну та писемну епохи, хоч апіорно визнавалася різниця між умовами розвитку мов у докласовому та класовому суспільствах. Успішний розвиток діалектології в ХІХ ст. відбився й на підвищенні інтересу до сучасних безписемних мов. Спроби реконструкції "первісних мов" або доісторичних мов на основі вивчення сучасних нам "інокультурних" мов, чи мов

²² Див.: J o h a n n e s S c h m i d t, Die Urheimat der Indogermanen und das europäische Zahlensystem, Berlin, 1890.

²³ Див.: R. O. J a k o b s o n, Nécrologie Nicolay Sergejevič Trubetzkoy (16 April 1890–25 Juin 1938), "Acta Linguistica", 1939, 1, стор. 67–76; "Portraits of Linguist. A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics", 1746–1963, edited by Thomas A. Sebeok, v.II, Bloomington and London, 1967, стор. 533–534.

²⁴ Див.: J o h n C h a d v i c k, The Decipherment of Linear B. The Key to the Ancient Language and Culture of Crete and Mycenae, New York, 1958; С. Я. Лурье, Язык и культура Микенской Греции, М.–Л., 1957.

²⁵ Див.: M a s s i m o P a l l o t t i n o, Was wissen wir heute von der etruskischen Sprache? Zürich, 1955; А. И. Немировский, А. И. Харсекин. Этруски. Введение в этрускологию, Воронеж, 1969.

²⁶ Див.: O l i v i e r M a s s o n, Les inscriptions Chypriotes syllabiques. Recueil critique et commenté, Paris, 1961, стор. 85–87.

окремих суспільств, що живуть поряд із сучасною цивілізацією в умовах, подібних до умов примітивних докласових суспільств, поки що не дали бажаних наслідків²⁷.

18. Граматична будова (тип) індоєвропейських мов, і зокрема їхня морфологія, значною мірою сприяла опрацюванню компаративної граматики цих мов, заснованої на реконструкціях "різної глибини". Сприяла цьому і надзвичайна їхня різноманітність – наявність багатьох писемних мов, належних до різних часів, і значна варіативність і розбіжність між ними в багатьох деталях. При конфронтації схожих між собою мов, належних до якоїсь однієї мовної родини, часова глибина реконструкцій не може бути значною. Однак тут слід зробити застереження: якщо, наприклад, зіставляється доісторична реконструйована індоєвропейська мова з такою ж семітською мовою, то цілком імовірно припустити, що друга аж ніяк не молодша за індоєвропейську, але довгий час на території Аравійського півострова семітська прамова залишалася порівняно незмінною і діалектно недиференційованою, тоді як індоєвропейська мова під тиском позамовних соціально-економічних чинників зазнавала змін і дивергентного розвитку. Щодо семітських мов, то вони у своїй будові мають чимало спільних з індоєвропейськими мовами особливостей, і тому порівняльно-історичні дослідження їх уже дали позитивні результати²⁸.

Багато ще неподоланих перешкод залишається на шляху до компаративного дослідження мов інших родин, не кажучи вже про генетично ізольовані мови, проте, очевидно, настав час, коли можливі досить широкі узагальнення і мають бути створені не лише компаративні граматики окремих мовних родин, але й підсумкові праці з компаративістики²⁹.

19. Визнання того, що кожна мова, якщо вміти правильно аналізувати її матеріал, на будь-якій стадії її розвитку до певної міри зберігає сама в собі свою історію, дало привід до застосування т. зв. внутрішньої реконструкції, яка, по суті, полягає в топологічному датуванні фактів, або розташуванні їх у порядку відносної хронології³⁰. Використання внутрішньої реконструкції не змінило основ порівняльно-історичної програми і немає підстав протиставляти її цій програмі.

20. Дуже важливою тенденцією в розвитку сучасного порівняльно-історичного мовознавства є вимога перевірки реконструкцій з погляду "системи" або зважаючи на закономірності типології³¹.

²⁷ Див.: A l f S o m m e r f e l t, La langue aranta Caractères linguistiques d'une société primitive.

²⁸ Див.: И. М. Дьяконов, Семито-хамитские языки. Опыт классификации, М., 1965; Б. М. Гранде, Введение в сравнительное изучение семитских языков; А. М. Газов-Гинзберг, Символизм прасемитской флексии: О безусловной мотивированности знака, М., 1974.

²⁹ Одним із зразків такої праці ми вважаємо книгу Б. О. Серебренникова "Вероятностные обоснования в компаративистике" (М., 1974).

³⁰ Див.: Winfred P. Lehmann, Historical Linguistics. An Introduction; "The Method of Internal Reconstruction", стор. 99–106.

³¹ "Спеціаліст у галузі історичного мовознавства мусить намагатися розглядати навіть найдрібніше явище з погляду системи, як частковий вияв більшого цілого, якоїсь підсистеми мовної системи" (О. J. L. Szemerényi, Trends and Tasks in Comparative Philology, An Inaugural Lecture Delivered at University College London 23 October 1961, London, 1962, стор. 7); така ж ідея була докладно розвинена в доповіді проф. А. Є. Супруна "Типологический аспект сравнительно-исторических исследований" (тезиси Всесоюзной научной конференции по теоретическим вопросам языкознания, 11–16 ноября 1974 г., М., 1974, стор. 45–49).

Системно-структурний і типологічний підходи до розглядуваного в історичній перспективі мовного матеріалу вносять істотні корективи в сучасні компаративні дослідження. Треба сподіватися, що саме таким шляхом можна буде значно вдосконалити порівняльно-історичну програму, яка склалася в основному ще в минулому сторіччі. Ми розглянули тут лише найзагальніші проблеми сучасної компаративістики, і тому вужчі проблеми, зокрема проблеми індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства, ми оминули як такі, що вимагають окремого і докладнішого висвітлення.

Уперше опубліковано у журналі "Мовознавство", випуск 3 за 1975 р., с. 3–12.